

БОНКА ТИХОВА, ИЛИЯ ПЕХЛИВАНОВ (София)

СЪДБАТА НА ТЪРНОВО В НОВОИЗДИРЕНИ НАРОДНИ ПРЕДАНИЯ И ЛЕГЕНДИ ОТ ДРЯНОВСКИЯ И ГАБРОВСКИЯ КРАЙ

Величието и трагедията на Търново няколко века поред озаряват духовния живот на значителна част от Европа подобно на светлината на мъртва звезда, която достига до нас милиони години, след като самата звезда е угаснала. Неизбежно в народната памет са останали неизличими следи от това озарение. Някои са документирани навреме, но и немалко са потънали безвъзвратно в забвение. Останки от тях въпреки всичко са оцелели и осемстотин години след въстанието на Асен и Петър, за да бъдат съобщени пред една авторитетна международна аудитория като доказателство за непреходната значимост на наследеното от Търново.

Дълго наслояваните предубеждения към ценността и мястото на подобен вид материали при възстановяването на представата ни за материалния и духовния образ на отминалото време за щастие постепенно се преодоляват. Ще приведа само един довод. Поради особеностите на нашата историческа съдба българската история се основава предимно върху източниците на чуждестранни летописци, главно измежду неприятелите ни. Или, както уточнява един съвременен българист, да се пише историята „по български“ означава да се очисти тя от изопачаванията, недомлъвките и явните клевети. Добре, щом така или иначе имаме вяра на чужденците и неприятелите, кой ни дава право да не вярваме на нашия собствен народ, закътал в най-съкровенията гънка на паметта си онова, което го е спасило?

Всъщност укор заслужават онези учени — недоучени наши съвременници, които бързат да обявяват за „съмнителни“ и „ненадеждни“ източници скъпоценни народни предания и легенди, вместо да потърсят ключ към разгадаването им.

Най-значителен фолклорен материал със сведения за Търново и търновци са запазили хората от Предбалкана (Еленско, Дряновско и Габровско), населяващи особен вид селища — *колиби*, които писателят Емилиян Станев нарича „здрави български клетки, запазени от памтивека, в които се съхраняваше чистият български дух и традиции“¹. Обяснението е съв-

¹ Писмо на Емилиян Станев до Христо Медникаров, журналист във в. „Борба“ — Велико Търново, по повод публицистичната статия за съдбата на малките планински селища от 16. XI. 1975 г.; вж. също Х р. М е д н и к а р о в. По следите на Емилиян Станевите герои. С., 1982, с. 14, и Балканът ражда хора (очерк за с. Разпоповци). — Антени, № 2, 9 ян. 1985.

сем достъпно: това „най-будно население“ има ясна генетична връзка със старата ни столица.

Достигналите до нас фолклорни материали според характера си биват два вида: едни съдържат податки за уточняване на възлови събития от политическия, стопанския и духовния живот на Търновското царство и могат да бъдат в помощ на историци и археолози при по-нататъшни проучвания; други представляват скъпоценно свидетелство за нравствеността и духовния облик на хората, надживели трагедията от XIV в. с неизтребимото упование в победата на човешкия разум и съвест над безумието.

Материалите, за които ще стане дума тук, са издирени в Дряновския и Габровския край, както и в някои други окръзи през периода 1932—1980 г.

Днешната гара Върбаново — важен жп възел между градовете Дряново, Трявна и Габрово на връзката между Северна и Южна България — се наричаше до неотдавна Царева ливада по името на една седловина със същото наименование. Това селище се свързва със спомена за родово име на братята Асен и Петър, преди да станат те предводители на въстанието в Търново, и най-вече с последвала голяма победа над византийската войска. Подробно проучване на самото място е извършил през 20-те години историкът Васил Аврамов. Неговите изводи са изложени в книгата „Войната на България с Византия в 1190 година и погромът на императора Исак Ангел при гр. Трявна“, отпечатана в печатницата на армейския военноиздателски фонд в София през 1929 г. Новоиздирените материали потвърждават заключенията му за прякото участие на местното население в събитията от ранната история на Търновското царство.

На Царева ливада са пасли и били обяздвани конете от конницата на цар Асен. Царят често посещавал крепостта, издигната над сегашното село сред скалиста и гориста местност, и редовно слизал в ливадата да наглежда конницата си. Придворният му придружвач премятал през рамо бъкел, яхвал неоседлан кон и политал към вековната букова гора край днешното селце Кърти пъня да налее бистра и студена вода от най-хубавия извор в околността. Цар Асен обичал да пие именно от тази вода. Легендата е широко известна сред тукашното население. Последен я потвърди през пролетта на 1984 г. възрастният жител на с. Кърти пъня Иван Раев.

Местността между селата Чакалите и Доча е известна с названието *Цар Асеник*. Тук е имало параклис, посветен на св. Иван Рилски.

На югозапад от Дряново се намира местността *Гърков дол*, където според преданието е станало сражение между българи и византийци, при което победили търновци, и целият дол бил изпълнен с трупове на неприятелите. Това разказа през 1931 г. 80-годишният дряновски жител Стоян Шуролепа, известен с бистрата си памет. Пак по негови сведения местността *Царската бахция* край Дряновската река е спомен за зеленчуковата градина на Асеновци.

Между реката, манастирския дол и сегашната магистрала Велико Търново — Габрово се намира местността *Болярските къщи*, където идвали за отмора търновските първенци. Съобщението е направено от Марко Кулишовски, тогава 87-годишен.

На северозапад от Дряновския манастир се намира селцето *Кулишовци*. Названието му идва от *кули*. Запазен е спомен за малка крепост с военачалник Калиман. Останки от крепостта има под основите на къщата на дядо Доско Иванов. Жителите на това селце, разселени в Дряново, Габрово, Бургас и другаде, наричат себе си *Калимановите*.

Местността *Големият Арахангел* на запад от Дряново се свързва с пренасянето на мощите на Михаил Воин в Търново. На това място, където са

пренощували мощите, според тогавашните правила трябвало да се вдигне черква или манастир. След падането на Търново манастирът бива опожарен, разрушен и преместен в местността *Малкият Арахангел*. През 1912 г. при прокарването на презбалканската жп линия строителите откриват съд със златни монети, златна верижка и златен кръст. За съжаление намереното съкровище е разграбено от тях и погубено. По-късно манастирът е преместен на мястото, където се намира сега. Това ни разказа иконом Михаил Мянков от Дряново през 1933 г., тогава на 86-годишна възраст, извънредно надарен човек, учил за свещеник в Петропавловския манастир край Лясковец. Според твърденията на Мянков в манастира „Арахангел Михаил“ е коронясан тържествено цар Калоян, а по-късно тук е извършена и венчавката му с царицата куманка.

В чест на пренасянето мощите на св. Петка-Параскева в Търново е бил издигнат друг манастир на нейно име на мястото, където са пренощували. Днес там се намира сградата на старата дряновска болница. При изкопите за основите ѝ строителите попадат на останки от основите на манастира, откриват черковни утвари, кръстове, кандила и др. На това място векове наред е ставал традиционният *народен сбор на Петковден* — 14 октомври (църковният празник в чест на св. Петка-Параскева). Съобщението е също от иконом М. Мянков (1933).

Над днешната жп гара Дряново, североизточно от града, в местността Кацата е имало вековен бряст със стубел под него. По време на земетресението през 1913 г. водата на извора се изгубва и мястото запустява. Допреди 50—60 години дряновци правели тук курбан за празника на св. Илия — 20 юли. Според легендата същия ден от планината слизал елен, жителите го залавяли и го принасяли в жертва. Една година насъбраните дряновци чакали елена. Най-сетне той пристигнал изморен, с пяна на уста. Хората не го изчакали да си почине и го заклали. Оттогава вече на празника не се явявал елен. Според археолога Васил Миков подобни легенди са доказателство за съществуването на *стар неизвестен манастир*. По всяка вероятност този в местността Кацата е бил посветен на *св. пророк Илия*. При строежа на Дряновската гимназия в местността Кацата правели тухли и открили каменна чешма. През 50-те години имаше идея на същото място да бъде направено спортно игрище. Започна изравняване на терена с булдозер. В югоизточната част на площадката бе изровен обилен каменен строителен материал. Намерени бяха отломки от фина порцеланова венецианска ваза. Според мнението на археолога Богдан Султов подобни вази са съществували през XII—XIV в. и били поставяни до иконите в църквите или манастирите.

Легендата за елена е разказана през 1910 г. от овчаря Косю Майничев, тогава 70-годишен, на неговия внук Колю Майничев, който я потвърждава през 1941 г. пред Бонка Тихова. Към легендата има добавка, че по време на робството богат турчин на име Осmanoолу изкарвал на Кацата едно говедо от многобройния си добитък, заколвал го под стария бряст, разсичал го и окачал парчета по клоните на дървото. Долитали стотици орли — толкова много, че засеняли небето — и изкълвавали курбана. Може да се предположи, че Осmanoолу е бил от потурчен род със запазено българско съзнание.

На запад от Дряново, край сегашния Дряновски манастир, се издигат отвесни варовикови скали. Народното въображение е видяло сред тях две фигури — жена с величествена осанка, наметната с мантия, и едър мъж с корона — наречени *цар Костадин и царица Елена*. Преданието разказва, че след поругаването на Търново те побягнали към планината. На това високо място се спрели да обгърнат за последен път опустошената родна земя

и като видели пожарищата, изклания народ и подкараните в робство, от мъка се вкаменили.

На север от с. Малките Българени се намира висок конусовиден връх, опасан с каменни зидове, наречен *Липово градище*. От вътрешната страна на крепостния зид има следи от каменна настилка на път, следващ очертанията на крепостната стена. В южната страна има останки от основи. Навсякъде наоколо има отломки от каменен строителен материал. Преданието разказва, че тук се отбранявал срещу нашествениците османлии началникът на крепостта на име Липо. И до днес в нивите около Малките Българени се откриват парчета от глинен водопровод. Разказът е от Тодор Петков, 70-годишен (1945).

Западно от днешното село Зая се намира крепостта *Каръка*. Към Дряновската река тя се затваря от отвесна скала, а откъм платото е оградена с каменен зид. Тя има видима връзка с крепостта над Дряновския манастир, приета от В. Аврамов за Стринава. Легендата разказва, че тук са се отбранявали участници в Търновското въстание, водени от болярин. Разказът е чул от стар учител в с. Зая през 1932 г.

На изток от Дряновския манастир се намират *Момерините пещери*. Две сестри от селцето Нейчевци, което се намира на мястото на предполагаемата Стринава, за да се спасят от потурчване, се хвърлили от скалата, като предварително сплели косите си в една плитка, за да не се разделят. На мястото, където паднали, се образували две пещери една до друга. От сводовете им капят капки — сълзите на девойките. Легендата е широко известна сред местното население.

Ето и една легенда от с. Долно Капиново, Кърджалийско. Предполага се, че то е основано от изселници от търновското село Капиново след падането на втората българска столица. Край Гюмюрджина има *Месина кале*. Когато турците обсадили крепостта, те дали срок на защитниците ѝ да я напуснат, когато пропеят първи петли. Защитниците изклали всички петли, които имали, и ги сложили да врат в един голям казан. Ала петлите пак пропели . . . Сайбията на калето (тукашните жители вярват, че всеки дом, кале, джамия и пр. имат свой стопанин, сиреч дух, който ги пази) разбрал, че аллах е по-силен от християнския бог и наредил калето да се обърне с керемидите надолу и с основите нагоре. В този вид легендата е известна в селата на местния Кирковски народен съвет, а в самото Капиново тя има следния вариант: *цар Шишман* нарежда да се изколят всички петли, ала петлите пропават и в казана (запис от 1951 г.).

Друга легенда произхожда от търновски преселници в Ботевградско. След като войските на цар Иван Шишман били разбити край Никопол, братята Дуко и Павел, негови военачалници, успяват да се доберат до столицата Търново и да отведат със себе си живи близките си. Сетне се отправят на запад, към пределите на свободното все още Видинско царство и се заселват в Ботевградско. Там сега има стари родове Дукови и Дуковски — потомци на Дуко.

За Шишмановия велможа Павел е известна следната народна песен, записана от Бонка Тихова през 1934 г. от стари жени на същия род:

Павел се бие с три байряка турци.
Йоничка гледа от висок чардак
и на Павли дума:
„Бий се, бий се, дялян Павли,
че земята отърви ни:
тя ни е земя бащина,
бащина, още майчина!“ . . .

Един от праправнуците на Павел, който носел неговото име, се отличавал с физическата си сила: можел да прескочи волска кола, пълна със сено, и надвивал на всички местни турци-пехливани. Веднъж срещнал двамина насилници от поробителите, които влечели към гората две български девойчета. Павел ги нападнал с гегата си и ги претрепал. Това станало причина той да се пресели в Тетевенско, където се оженил за Калина, сестра на известния хайдутин Петко Страшника. През 1801 г. по време на кърджалийското нападение на Тетевен, в което биват избити около пет хиляди българи, Павел (Пало) предвожда срещу тях чета българи. За това събитие разказва народната песен:

Ей че иде Дели Пало
сас дружина, сас повече:
нарамиле танки пушки,
извън ризи препасале,
тичат, реват, ура викат.
Кърджалие уплашени,
че си немат главатарин,
побягнаха из селото . . .²

След разоряването на Тетевен от кърджалиите братът на Павел, Никола, се заселва в запустялото балканско село Старопатица. Неговите потомци вземат живо участие във Видинското въстание.

В Дряновския и Габровския край според преданието след падането на Търново търновски заселници основали планинските селища: Керека, Игнатовци, Петковци, Царето, Скорците, Трапезковци и Боженците.

На 4 км югозападно от Царева ливада (дн. Върбаново) се намира селцето Куманите. Преданието твърди, че то е било военно поселение на кумани, охранявали прохода за Търново. В южната част на селото се намира Болярската махала. Запазен е спомен, че след падането на Търново тук се заселил боляринът Боян. Съдбата му отредила от военачалник на цар Иван Шишман да стане земеделец, орач. Той бил едър, силен мъж. Когато колата му спряла на стръмното, боляринът отпрягал биволите и сам я изтеглял нагоре. В народното съзнание образът му е свързан с кралитарковска сила.

На юг от с. Куманите е с. Скорците. Преданието разказва, че скороходци (скорци), сиреч хора на царската поща, се заселили тук след падането на Търново.

На северозапад от с. Куманите е с. Бучуковци, доскорошен център на местните селища. Тук са живели поколения резбари, от които произхожда и Иван Бучуковец, създал едно от слънцата в Даскаловата къща в Трявна.

Недалеч на север е Боженци, дало първозаселника на днешния град Габрово — Рачо Ковача. То носи името на болярката Божана, която след падането на Търново намира приют тук сред гънките на планината. Нейният брат Трапезко основава съседното село Трапезковци.

Всред споменатите селища се намира местността *Пепеляна* по името на изчезнало старо село, от което е запазен кладенец за питейна вода, личат порутени зидове и следи от овощни градини. За това село е запазена следната легенда:

Една вечер наскоро след опожаряването на Търново жителите на Пепеляна видели, че в близката гора спират за нощувка конници. Изморени от пътя и мъмчави, те наклали огън и седнали край него да похапнат. Сетне свалили от конете някакви сандъчета, сложили ги под главите си и

² Българско народно творчество. Т. 3. С., 1961, 371—375.

заспали. Селяните си помислили, че пътниците сигурно карат тежко имане, нападнали ги тайно през нощта и ги избили до един. След това грабнали сандъчетата и побегнали. Ала когато ги отворили, в тях нямало никакво злато, а във всяко — по шепа пръст, родна пръст от столицата Търново! . . . Като разбрали какво са сторили, те проклели селото и себе си, запалили всички къщи и превърнали селото в пепел. Оттам идва и името му — Пепеляна. По-късно всеки опит да се засели отново това прокълнато място завършвал без успех. Щом къщите станели повече от три, избухвал пожар и те изгаряли. Най-сетне селяните се отказали да живеят тук. Наследници на Пепеляна има в околните селища Саботковци, Горни Върпища, Чакалите и Доца.

За Пепеляна има още една легенда. Малко преди падането му от Търново тайно била изнесена царската хазна, за да бъде спасена. Златни колесници с тежко имане потеглили към Пепеляна, където имало стар манастир. Ковчежниците заровили в него хазната и подпалили манастира, за да не остане никаква следа.

Първата легенда е записана през 1966 г. от Иван Тачев от с. Куманите, 80-годишен, по професия строител, а втората — през 1968 г. от Митю Раев Русинов, потомък на резбарски род от с. Бучуковци. Иманярите от селищата около Пепеляна след дългогодишни издирвания засега нито са потвърдили, нито са отrekli основата на тези легенди.

Между Дряново и Търново се намира село Плачка, застроено на местност със същото название. За нея е запазена следната легенда:

Разчуло се, че Патриарх Евтимий ще бъде откаран на заточение. Стекъл се народът от Дряново и околността край пътя, който отвеждал от Търново към Балкана. Задал се светият старец, придружен от силна охрана. Паднали хората на колене и горчиво заплакали. Дигнал ръка за благослов патриархът и изрекъл: *„Утешете се, чада мои: България ще пребъде во веки веков!“*

Прозрението на великия Евтимий намира днес едно невероятно потвърждение.

Съдбата на България след падането на Търново е изпакана в народната песен „Излеп е Дельо хайдутин“, която и досега се пее в Родопите от стари и млади³. През 1964 г. на събора на „Игликина поляна“ край Сливен, посветен на хайдутството, младата смолянска певица Валя Балканска я изпя пред магнетофона на известна фолклористка от САЩ. След време нарочен комитет от специалисти съставя космическо послание с образци от културата на различни народи по света, предназначено да се вгради в космическата станция „Вояджър“ („Пътешественик“). Споменатата американска фолклористка е определена да избере фолклорната част. И тя предлага родопската песен за съпротивата на българския народ срещу потурчванията като израз на човешката самота в безкрайната Вселена. Наред с фолклорни напеви от о-в Ява, Сенегал, Заир, Австралия, Нова Гвинея, Япония, Грузия, Перу, Мексико, Китай и Индия българската песен е записана върху

³ Българската народна песен „Излеп е Дельо хайдутин“ е включена като озвучение към финала на XI серия от популярната телевизионна поредица „Космос“ на известния американски астрофизик и писател Карл Сейгън. На 17 март 1984 г. тя прозвуча по Българската телевизия, а на 23 декември с. г. бе излъчен разговор с певицата В. Балканска, придружен с повторно излъчване на откъс от споменатата серия. Подробно за създаването на позлатената плоча разказва К. Сейгън. Шепоти от Земята: междузвезден запис на „Вояджър“, 1978; вж. също И. в. Ангелова. Вечният Дельо хайдутин. — Антени, № 23, 6 юни 1984.

позлатена грамофонна плоча. В момента космическата сонда „Вояджър“ лети в Слънчевата система. След около 60 000 години тя трябва да достигне някоя от планетите на звездата AC+7938888, намираща се сега в съзвездие Малка мечка, където се предполага, че може да съществува разумен живот. При щастливо стечение на обстоятелствата записът върху позлатената плоча би могъл да просъществува един билион години. А ако попадне наистина у носители на разум, те ще могат да получат от нея представа за една съществена част от историята на земната цивилизация.

Този публицистичен завършек на изложението ни е колкото фантастичен, толкова и действителен. Изграден според философския термин „симетрия на времето“ — дело на акад. Д. С. Лихачов — той включва Търново като златна брънка във веригата на миналото, настоящето и бъдещето.